

КОНСТАНТИН ПЕТКОВИЧ И БЪЛГАРСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ

ЛИЛИЯ ИЛИЕВА, ГАЛИНА НИКОДИМОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ

lilia.ilieva@gmail.com, didaskalos@swu.bg

Статията разглежда езиковия принос на Константин Петкович (1824–1898), първия университетски български филолог, възпитаник на Петербургския университет, и прави преглед на неговите лексикографски трудове, най-значимият от които е българо-руският речник, недовършен и непубликуван от автора. Основният акцент е върху възгледите на К. Петкович за българския език, които са посочени в бележките му към неговия руски превод от 1852 г. на труда на Франц Миклошич *Lautlehre der Bulgarischen Sprache*. Петкович набелязва основните характеристики на класификацията на българските диалекти, очертава българската езикова територия, сравнява граматичните форми от българския език с форми на новогръцки и румънски. Така Петкович, след Й. Копитар, е вторият лингвист, който сравнява форми от съседните балкански езици.

Ключови думи: Константин Петкович, Българско възраждане, класификация на българските диалекти, балканско езикознание

KONSTANTIN PETKOVICH AND BULGARIAN LINGUISTICS

LILIA ILIEVA, GALINA NIKODIMOVA

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”

lilia.ilieva@gmail.com, didaskalos@swu.bg

The article explores the contributions to linguistics made by Konstantin Petkovich (1824–1898), the first university-educated Bulgarian philologist, a graduate of St. Petersburg University, and offers a review of his lexicographical works, the most significant of them being his unfinished Bulgarian-Russian Dictionary, which remained unpublished by him. The study focuses on Konstantin Petkovich’s views on the Bulgarian language as reflected in the translator’s notes to his 1852 Russian translation of Franc Miklosič’s work *Lautlehre der Bulgarischen Sprache*. In his notes, Petkovich sketched the main features of the classification of the Bulgarian dialects, outlined the Bulgarian linguistic territory and provided comparisons between Bulgarian grammatical forms and forms in Modern Greek and Romanian. He was, thus, the second linguist after Jernej Kopitar to compare forms in neighbouring Balkan languages.

Keywords: Konstantin Petkovich, Bulgarian National Revival, classification of Bulgarian dialects, Balkan linguistics

Константин Петкович (1824–1898) е изключителна личност на български възрожденец, работил и в чужбина, автор на разностранни научни студии, високопоставен руски дипломат, участник в международни мисии. В българската наука неговото дело е твърде слабо проучено. Изключение са изследванията на Л. Минкова, която е публикувала едно неиздадено изследване на Петкович, както и обширна статия върху неговото дело (Минкова/Minkova 2009).

Многостранно е книжовното наследство на К. Петкович – той се е изявявал като поет, славист и българист, изтоковед, етнолог, автор на трудове с културологична насоченост. Той е първият български преводач от словенски език и един от първите ни преводачи от чешки език. Завършил е славянска филология в Санктпетербургския университет през 1852 г. (вж. Никодимова/Nikodimova 2018).

Тук ще се обърне внимание върху дейността на К. Петкович като лексикограф и езиковед българист.

1. Речници и данни за речници, съставени от К. Петкович

1.1. Българско-руски речник

Този речник се пази в ръкопис от 1848 г. в архива на Срезневски в Архива на Руската академия на науките в Санкт Петербург, издаден в цялост от Л. Спасов (Спасов/Spasov 1990). Има надслов на титулната страница: „Словарь болгаро-русский. Составляемый болгаринoмъ Константиномъ М. Петковичемъ. С. Петербургъ. 1848. 12. Октобръ“.

Речникът не е голям по обем. Словникът се състои от 2271 заглавни единици. Това ценно лексикографско дело се разглежда обстойно в докторската дисертация на Г. Никодимова (Никодимова/Nikodimova 2018).

1.2. Речник на българските антропоними

За своето желание да състави такъв речник К. Петкович съобщава в приносната си студия, в която описва с професионализма на школуван филолог Светогорските манастири. Тя излиза от печат в Москва през 1865 г. След това посещение са публикувани три текста – според това, което е известно засега:

– *Обзор афонских древностей К. П. Дмитриева-Петковича*. Записки Императорской Академии наук, т. VI. Приложение 4. Санкт Петербург, 1864, 64 стр.;

– *Зограф, българска обител на Св. Гора*. – Цариградски вестник III, бр. 136, 29 август 1853. Датирал е материала с бележка под текста: „Константинопол, 13 мая 1853 г. (Петкович /Petkovich 1853a);

– Същият текст на български е публикуван и в Русия: *Известия К. Д. Петковича о рукописях Зографского Святогорского монастыря*. – В: Известия Императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности, т. 2, бр. 9, Санкт Петербург 1853 (Петкович/Petkovich 1853b).

С оглед на темата за лексикографското дело на Петкович тук е много интересна една негова бележка във връзка с посещението му в Хилендарския манастир. Там той се запознава с поменика на манастира, който описва така: „Поменик на простой бумаге fol[io], изписанный с именами поклонников из всей Болгарии, Сербии, Боснии и Венгрии. В нем более тысячи страниц“ (Петкович/Petkovich 1864: 60). От съпровождащия го отец Петкович научава, че в манастира се намират шест подобни ръкописа! Той моли да му се предостави един от тях със следната цел: „... то я просил уступить мне одну для моего Словаря болгарских собственных имен, которыя начал составлять года два тому назадъ в Петербурге еще“ (Петкович/Petkovich 1864: 61).

Сведението, че Петкович е започнал съставянето на *Речник на българските собствени имена* две години преди посещението си на Света гора, е много ценно. Вероятно то се отнася до списъка, който Ал. Спасов открива в завещаните от И. Срезневски документи на Архива на Академията на науките в Санкт Петербург (срв. Спасов/Spasov 1990: 80–88).

Малкият по обем речник (Петкович не е довършил замисъла си или поне нямаме данни да го е направил) е първият труд в областта на българската антропонимия. Той е обнародван сравнително наскоро, поради което тук само за образец ще се дадат имената от първите две букви в оригиналната ортография на К. Петкович – по реда, в който той ги е дал.

А. Ангеле м. Ангелко м. Ангелина ж. Анна ж. Аница ж. Анушка ж. Апостолъ м. Андрея м. Атанасъ м. Арсо м. Арсе м. Ацо м. Аце м. Ацко м. Андонъ м. Андо м. Аврамъ (тук има бележка, че това име е взето от „Венелина“¹).

Б. Бадъ м. Бане м. Бале м. Богданъ м. Бойко м. Баномиръ м. Бранъ м. Бужаръ м. Бандованъ м. Божко м. Божанъ м. Божана ж. Богдана ж. Боба ж. Бица ж. Букура ж. Банъ м. Бурацанъ м. Букуръ м. Бъжанъ м. Бъланъ м. Белчо м. Балано м. Балчо м. Божинъ м.

Някои от имената са предадени в източнобългарска фонетична форма, с отбелязана редукция: *Гунчу м.* (редукция на /o/), *Дръгушинъ м.* (редукция на /a/), *Делю м.* (редукция на /o/ след палатален консонант). Поотделно са дадени *Цѣна ж.* и *Цена ж.*, като върху първото име Петкович неслучайно е поставил и ударението върху буквата за стара ятова гласна. Както ще бъде посочено по-нататък, той е описал и правилото за т.нар. ятов преглас, характерен за източните български говори и залегнал и в съвременния книжовен език.

1.3. Българско-чешки речник

Има данни, че К. Петкович е изготвил и предал на И. Срезневски кратък българско-чешки речник, изготвен върху текстовете на Вацлав Ханка. Тези данни, както се вижда от изложението по-нататък, са косвени.

Освен поет К. Петкович е и преводач. Превел е от чешки език два сензационни за времето си текста, които се оказват мистификация, свързана с името на известния филолог Вацлав Ханка: „Краледворски ръкопис“ и

„Зеленогорски ръкопис“ (известен и под заглавието „Съдът на Либуша“). Л. Минкова (Минкова/Minkova 2009), като се позовава на публикуваната кореспонденция на И. И. Срезневски с В. Ханка, цитира писмо, в което Срезневски пише: „Един от моите студенти, Дмитриев, българин родом, преведе по мое настояване на български език „Краледворския ръкопис“ и „Съдът на Либуша“, прилагайки увод и речник. Сега той съставя към това издание речник на неясните за русин български думи. Аз ще издам тази книжка и ще ви я пратя“.

От тези два превода е публикуван само вторият – „Зеленогорски ръкопис“ (Срезневски го издава през 1852 г.² под заглавието „Съдът на Либуша“, паралелно с езикова редакция, направена от неизвестен българин от Североизточна България с цел да се видят някои диалектни различия). Публикувани са наново от Н. И. Толстой (Толстой/Tolstoi 1998: 397–400), който съвършено необосновано твърди, че единият текст е на „македонски“, а другият – на български език³, като при това не е бил наясно и кой точно е чешкият текст, който се превежда. По това време вече В. Григорович е установил наличието на две основни наречия на българския език и интересът на петербургските слависти е към изследването им. Както ще видим по-нататък, същият интерес води и К. Петкович, който е свързан с този филологически кръг.

За жалост нямаме повече сведения за приготвения от К. Дмитриев-Петкович **речник, съставен по неговите преводи от чешки.**

Лексикографските изяви на К. Петкович заслужават сериозно внимание и има надежда да се издирят повече материали, запазени в руските архиви.

2. Константин Петкович като изследовател на българския език

Бележки за българския език, предназначени за читатели от другите южнославянски народи, откриваме към едно от стихотворенията на Петкович, публикувано в загребско списание под заглавие „Българска дъвойка и неизина клатва“. Словенският издател Радослав Разлаг публикува творбата в сборника календар „Зоря. Zora Jugoslavenska. Теџај 2. 1853. U Zagrebu. Под творбата стои бележката: „Немски Градец, 28–30 август 1852“ – това е градът Грац, в който Петкович вероятно е създал творбата. Стихотворението е отпечатано на кирилица и е подписано с инициали „К. П.“. Под линия са изложени някои бележки за българския език и неговите диалектни особености, които Петкович развива и по-нататък (вж. Петкович/Petkovich 1853в). Те са кратки, изложени са на хърватски език и се отнасят до следното:

1. Разясняват се новобългарските застъпници на старобългарската задна носова гласна ж. Обяснението е, че по нейния изговор българската езикова област се разделя на три диалектни зони:

– Застъпник „глухо а или ъ“ – Северна България;

– Застъпник „а“ – Македония (уточнено е, че и в текста на песента е така);
 – Застъпник „като словенското ô“ – близо до Солун и на границата между Македония и Тесалия.

2. Членение по застъпници на старобългарската предна носова гласна ѡ
 Тук според Петкович се очертават две зони:

– изговор „малко глухо като Ъ или средно между а и е“ (в Северна България);
 – изговор „винаги като е“ – като при „южните македонски българи“.

Досега приносът на Константин Петкович за българското езикознание не е бил обект на научен интерес. По разбираеми причини неговите наблюдения върху българския език не са били разглеждани от кръга учени около Скопския университет – там се твърди, че той се занимава не с българския език, а с „македонски“ език. Кратките, но много приносни бележки на възрожденца обаче по категоричен начин опровергават това. В много разгърнат вид той е изложил вижданията си върху българския език в своите бележки към превода на студията на Фр. Миклошич от 1851 г. „Lautlehre der Bulgarischen Sprache“ (Miklosich 1851). Преводът е направен от немски на руски език и Петкович го публикува съвсем скоро след отпечатването на студията на немски език. По същество тези бележки представляват изключително ценна и съдържателна статия върху българския език, която е първо научно описание, направено от българин.

Преводът, направен от Петкович, е издаден и като самостоятелен отпечатък: Франц Миклошич. *Фонетика болгарского наречия*. Санкт-Петербург, 1852. По-нататък привежданите цитати са по бележките към това издание.

Въпреки лаконичния характер на текста приносите на Петкович в научната българистика (чийто основател се оказва именно той) са много и могат да се представят в няколко насоки.

2.1. Очертаване на българското езиково землище

Константин Петкович според известното засега е първият български автор, който е очертал по категоричен начин границите на българското езиково землище. Те са представени така:

Болгарская речь, как речь народа, разъединенного высокими горами, и лишенного образования в течение долгого времени, распалось на множество разноречий, которых, если сгруппировать по главным их сходствам, и различиям, можно будет подразделить на два главные наречия: – на Юго-западное и Северо-восточное. Определить подробно и точно границу между этими двумя наречиями еще невозможно, за неимением нужных к тому средств; однако вообще можно сказать что первое господствует в тех странах Болгарии, которые примыкают к Восточным границам Сербии, в Македонии, отчасти в Албании, Северной Фесалии и даже в Греческом королевстве; второе же господствует по сию и ту сторону Старой планины (Балканов), начиная от Адрианополя вверх до

Видина и устъев Дуная; отчасти в Валахии, Молдавии, Бесарабии и в Херсонскою губернии между колонистами Болгарии; кроме того встречается оно кое-где и на Юге от Адрианополя близ берегов Архипелага и в окрестностях Цариграда“ (Петкович/Petkovich 1852: 44).

Както се вижда, Петкович има отлична представа за разпространението на българската реч, която се среща и на територии, обитавани от други народи. Направеното описание е съответствало на историческата реалност от средата на XIX в.

2.2. Хипотеза за причините, довели до диалектното членение на българския език

Както се вижда от цитата по-горе, К. Петкович е изказал и своето мнение относно причините за голямото диалектно членение на българския език, добре известно в съвременната диалектология. Според него причините за това са две:

Като първа причина Петкович е изтъкнал географския фактор. Това е наличието на планини, които разделят населението и затрудняват общуването между отделните селища (българската реч е „речь народа, разъединенного высокими горами“).

Втората причина е липсата на образование. Петкович се е спрял на образованието като фактор, който влияе върху речта: „особено церковно-славянскиу печатаные в России, и употребляемые доселе в болгарских училищах, как единственные пособия для чтения, имели немалое влияние на язык прежних болгарских писателей. Недавно приехавший в Россию болгарин признавался мне, как он, вследствия постоянного употребления в училище и чтения в церкви церковно-славянских книг, печатанных в России, привык говорить и писать: *скорбь, дождь, мужь, путь, рука* и проч. Между тем как дома, среди родителей, слушал: *скърбь, дъждь, мжжсь, пжть, ржка“* (стр. 47).

Тук се изтъква ролята на образованието за формиране на книжовната норма, която се отличава от диалектната. Като белег за „ученост“ се представя изясненият заден еров вокал (*скорбь, дождь*), както и у-рефлексът на задната носова гласна: *мужь, путь, рука*, предпочитани в райони, за които не са характерни.

2.3. Обособяване на двете главни наречия на българския език

Петкович не е първият, който отбелязва това деление, тъй като това е направено четири години по-рано от В. Григорович. Петкович обаче е представил доста подробно разликите между двете наречия, като е подчертал и единството на диалектите от тях.

Още в текста от превода на студията на Фр. Миклошич Петкович е разграничил формите, характерни за двете наречия, като е дал в курсив тези примери, цитирани от Миклошич, които са форми от югозападното наречие.

Като характерни черти за наречията той е отбелязал:

– Рефлекси на предна назална гласна *л*. За нея пише: „*е* заменяет древне-славян[ское] *л* правилно только в юго-западном наречии: *менем, месо, секнам, ме, те, се* – вместо *мена, масо, сакнл, ма, та, са*. Некоторые исключения встречаются только в III л. множ. числа, окончивающ. на *-лтъ* и в I л. ед.ч. настоящего времени, где слышится *и* или *ја*: *любим, говорим*⁴; *любят; говорят*“⁵ (стр. 44–45).

За „североизточното“ наречие Петкович отбелязва промяната на *л* в *е* при имената, а при личните местоимения – развоя на *л* в *а*, като привежда примерите:

– имена: *име, месо*

– лични местоимения: *ма, та, са*.

За илюстрация на твърдението си е привел и пример от народна песен от Бесарабия:

*... Какъ са дялба раздялива,
Скрый ма, бряйно, въ сиво стадо,
Какъ ита, сестро, да та скрися?
И азъ не мога да та скрися.*

Това е една от първите публикувани български народни песни в руския печат.

Както е известно, по-нататък книжовната норма се е ориентирала към очертаната тук от Петкович „югозападна“ черта на езика – стандартизиране на формите на личните и възвратните лични местоимения от вида *ме, те, се*.

Петкович е отбелязал и специфичния развой, който имат окончанията след палатали при глаголите в първо лице, единствено число и в трето лице, единствено число в сегашно време и го е обяснил като „изключение“ от развоя на предната носова гласна във вокал /e/ – дал е формите:

– за първо лице единствено число: *любим, говорим*

– за трето лице множествено число: *любят; говорят*

Обяснението на тези форми е свързано с установяването на новобългарското второ спрежение. За формите в 3 л. мн.ч. може да се отбележи, че те са възникнали като резултат от явлението, наречено „среднобългарско смесване на носовките“. За обяснението му са предлагани различни фонологични хипотези. Формите, които е предложил Петкович тук като „югозападни“, са поддържани от съвременния български правопис във вида *любят, говорят*, където буквата „я“ би трябвало да отразява също вокал, получен в резултат от развой на стара (йотувана) задна назална гласна *ѣ*, но това е замъглено от правописа.

Разликите в рефлекс на *л* в „североизточното наречие“ Петкович се е опитал да постави в зависимост от мястото на ударението: „Различный изговор *л* в северо-восточном наречии зависит, кажется, подобно *ѣ*, от ударения: без ударения выговаривается как *е*, а с ударением – как *ја* или *а* глухое“ (стр. 45).

По-нататък той отново се е спрял на развоя на *ж* в „североизточното наречие“, като се е позовал на свои разговори със „старопланински български“. По същество тук е описал т.нар. „среднобългарско смесване на носовките“:

„Что же касается *ж*, то, основываясь на живом разговоре с многими из старопланинских болгар, я думаю, что лучше означать его через *а*, а не через *ъ*, и то, как я заметил в 2-ом примечании, в весьма немногих случаях. Правда, что в немногих сочинениях, писанных на северо-восточном наречии, можно встретит *ж* или, по правописанию Миклошича, *ъ* вместо *ж*: *свршѣтъ, стрѡѣтъ, турѣтъ, ходѣтъ* и др.; но это же единственно вследствие простого желанія писать *ж*-сы и там, где их вовсе ненужно, и из смешения этими писателями глаголов, оканчивающихся в 3 л. мн.ч. наст. времем. на *-жѣтъ* и на *-аѣтъ*“ (стр. 47).

Фактически приетото днес и кодифицирано изписване на окончанията за новобългарското второ спрежение следват това пожелание на Петкович. Приели сме да пишем *свршѣат, стрѡят, турѣят, ходѣят* и подобни (ако следваме неговите примери), в които не личи (и няма) рефлекс *е* на старобългарската предна носова гласна *ж* (там, където я е имало).

2.4. Класификация на диалектите по рефлексите на *ж*

Предложената от Петкович класификация на българските диалекти по рефлексите на задната носова гласна *ж* (стр. 48) е относително пълна. Той е очертал диалектните зони, като до известна степен се е опирал на първата класификация, предложена от В. Григорович (Григорович/Grigorovich 1848/1877):

– **Диалекти с рефлекс *ъ*** („глухой изговор, который можно означить через *ъ* или лучше через *ж*“). За този изговор той сочи, че той преобладава в североизточното наречие, и е дал следните примери: *джб, зжб, кжт, кжца, мжж, пжт, ржка, сжд*. Направил е уговорката, че „в некоторых слова и преимущественно в глаголах *ж* заменяется через *а* или *ам*: *да ви кажа, да утида, ми казаха, утидоха, ни мога да им разбира, умолјавам, плачат*“.

Интересно и важно е, че Петкович свързва изговора на гласната *ъ* в тази група диалекти с подобно явление в румънския език (влахо-молдовски⁶), като е привел и примери с български заемки в този език, където на мястото на *ж* се среща коментираният от него „глухой выговор“. Привел е и примери: *гжаскъ* и *гжскъ* (гусь); *кжт* (сколько); *мждра*; *пжржт*; *осждъ* („осуждение“); *осжндѣск*; *мжнъ* („manus“); *мжне* (mane); *лжгъ* (longus возле); *сжт* (суть – сжть).

Така Петкович по индиректен начин е изказал хипотезата за съвместен фонетичен развой на румънските диалекти и т.нар. *ъ* български диалекти, обособявани по развоя на старобългарската задна носова гласна. Както е известно, *ъ* е най-разпространеният рефлекс на *ж* в диалектите и е залегнал и като особеност на новобългарския книжовен език. По времето, кога-

то Петкович пише своя кратък труд, (1852 г.), подобна кодификация обаче още не съществува.

– **Диалекти с рефлекс а.** „В югозападном наречии ж заменяется преимущественно через а“. Примерите, които е дал авторът, са: *даб, заб, кат, маж, мака, пат, рака* и пр. По-нататък той отбелязва, че на мястото на старо окончание за първо лице, ед.ч. при глаголите се среща *-ам*, „если только это окончание не древнее“. Дал е примерите: *идам* и *ида* (във втория случай очевидно става дума за „по-старото“ окончание), *пишам, печам, сечам*.

– **Диалекти с рефлекс о.** Те са „в Южных частях Македонии, в окрестностях Солуна, Дебра и Битоля“. Примери: *голоб, мож, мока, пот, рока*.

– **Диалекти със „сохранен полный ринезм“**, описани като разположени на юг от Битоля и Охридското езеро, в Корча и Бобошица. Тук Петкович се е позовал на два примера: *мъндръ* и на приветствието да *бждеш живъ* (*da bōdež živ*). За този изговор очевидно самият Петкович няма лични наблюдения, поради което се е позовал на труда на Григорович „Очерк путешествия по европейской Турции“, Казан, 1848 г., издаден 4 години преди бележките на Петкович. Примерите за илюстрация на говорите с рефлекс *о* и със запазен „ринезъм“ Петкович е заимствал оттам (Григорович/Grigorovich 1848/1987: 165).

2.5. Откриване на правилото за т.нар. ятов преглас

К. Петкович е вероятният откривател на правилото за т.нар. ятов преглас. След като отбелязва, че в югозападното наречие *ѣ* се „изговаря като *е*“, той преминава към правилото, което определя рефлекса в североизточното наречие (стр. 47–48): *е* и *ја* (според съвременния ни правопис *я*). Правилото е формулирано като двусъставно:

1. Застъпник *ја* (*я*) се среща „в слогах под ударением“, като са приведени следните примери: *побјагнаха, бјал, брјаг, вја́ра - вја́рувам, вја́тер, дрја́н, Дрја́ново, лја́н, лја́то, мја́сто, нја́м, ця́л, челја́к*.

2. Застъпник *е* в сричките без ударение и „или перед *і*, и и *е*“. Примери: *белило, белосувамса, намести-го, бели, véнец, Немец, véје, сéме, сéјам*.

Петкович споменава, че в румънския език съществува същото правило – прегласяне при пренос на ударението и пред предни гласни – и дава следните примери (запазваме правописа на Петкович): *вердѣць – вердѣцй – вердецьѣй* („зелен“); *виклѣн – виклѣнй* („лукав“); *Нѣмц – Немцеск; мѣстек* („мешаю“) – *а местекá* (неоконч. накл. „мешать, смешивать“); *лѣне* („лень – леность“) – *ленос* („ленивый“).

Тук за втори път виждаме у Петкович опит да се обяснят особености, които отделят т.нар. от него „североизточно“ наречие от „югозападното“, с предполагаемо влияние от страна на румънския език. И в двата случая хипотезите на автора са научно обосновани и не са неправдоподобни. Съв-

ременната наука още не се е произнесла нито в тяхна полза, нито ги е опровергала.

2.6. Редукция на гласната /e/

За това фонетично изменение на неударената гласна /e/ (която преминава в тясно /и/) К. Петкович пише, че е „свойствено обоим наречиям, но преимуществено северо-восточ(ному)“. Примерите са само от него: *можи, ни можя, ощи, сигá, да са чуи* (стр. 46).

2.7. Редукция на гласната /o/

И за преминаването на неударената гласна /o/ в тясна гласна /у/ К. Петкович пише, че е „свойственнно обоим наречиям, но преимущественно северо-восточному“ (стр. 47). Съответно и примерите му са от това наречие: *де-ту, да гу, да утида, кой-ту*, които са, както той пише, вместо *где-то, да го* (его), *да отида, кой-то*. По-нататък привежда: *гувори, нуведе, прудáл*.

И за този случай на редукция авторът съобщава, че е характерен и за румънския език, като е привел и примери от него.

2.8. Промяна на неударената гласна /a/

К. Петкович прави и общо заключение, че промяната на гласните без ударение е характерна предимно за североизточното наречие. Тук той има предвид явлението като цяло, обхващащо неударени гласни, които могат да преминават в „глухи“, т.е. гласни от /ъ/ тип, но примерите му показват, че има предвид промяната на неударената гласна /a/. Той е поставил и това явление във връзка с подобно явление в румънския език, от който е привел и редица примери (стр. 47).

2.9. Прегласите a/e (от ъ и от етимологично a след мека съгласна)

Интересни са бележките на К. Петкович във връзка с прегласите на a/e, независимо дали става дума за рефлексии на ъ, или на етимологично a (стр. 44). Тук авторът се е опитал да обедини двата вида прегласи. Очевиден е неговият стремеж да обобщи тези две явления, като ги постави във връзка със съответните прегласи в румънския език. За прегласите в българския език обаче той е категоричен, че са характерни „преимуществено“ за североизточното наречие. Все пак двете явления са изложени поотделно:

2.9.1. Прегласи, причинени от вида на предходната съгласна (/ц/, /ч/, /щ/).

Примери от североизточното наречие: *цалувам, прецаждам*. Тук е налице запазен широк изговор на ъ като /a/ след рано затвърдяла съгласна /ц/.

На тези примери Петкович противопоставя „югозападните“ *целувам, прецедувам, целиванье, цедило*, в които има напълно прегласен ятов изговор – /e/. Съвременните диалектоложки проучвания на българския език сочат, че примери от първия тип се срещат и в редица западнобългарски говори и те са едно от доказателствата за някогашен широк изговор на гласната ъ и там. (По-подробно за съвременните застъпници на стб. ъ след съскави съгласни ц/ц' вж. БДА. ОТ 2001: к. Ф 37 и к. Ф 38.) Съвременният

български книжовен език в това отношение е строго „западен“ и не допуска форми с наричания понякога „затвърдял ят“ след /ц/ и /с/.

И тук Петкович се позовава на сходно явление в румънския език, за което е посочил и примери: „В волохо-молдавском языке существует правило, по которому ѣ или я после ч или и (дж) переходит в а: *чаръ* (воскъ), *джанъ* (веко), вместо чѣръ и цѣнь (стр. 44).

2.9.2. Прегласи, причинени от предна гласна в следващата сричка

Петкович привежда също и примери от българския език за редуване *a/e* (на етимологично *a* след меки или шушкави съгласни) пред сричка с предни гласни: *шапка* – мн.ч. *шепки*; *поляна* – *полене*; *Ерменче* или *йерменче*⁷ (гласирано като „Армянин“).

Примерите от „влахо-молдавски“ език са: *довадъ* – *довезй*; *Молдован* – *Молдовени*; *Нгъмцила*, *Нгъмц* – *Немци* (стр. 44).

2.10. Промени на *tj и *dj и смекчавания на /т/ и /д/

К. Петкович (стр. 48) е обединил два процеса, за които днес се смята, че са протекли по различно време: промените на праславянските *tj и *dj и късните промени на /т'/ и /д'/, които се срещат в българските диалекти. За означаване на резултатите от тези смекчавания е използвал две букви от кирилския вариант, приет по правописа на Вук Караджич – знаците ħ и ђ (произходът им отвежда към т.нар. босанчица – кирилицата, използвана от южните славяни католици). В неговото изложение преходите имат вид, който се представя така: т' > ħ и д' > ђ.

2.10.1. Развой на стари *tj и dj

За този преход той отбелязва, че е характерен за югозападното наречие. Илюстриран е и с примери: *tj' > ħ: *враћам*, *гаћи*, *ноћ*, *плећи*, *праћам*, *свећа*; *dj' > ђ: *међа*, *пређа*, *рођен*

2.10.2. Нови промени на т' и д'

Както беше казано, Петкович прави опит да обедини тази стара промяна с новите промени на т' и д'. Тях той открива и в североизточното наречие и записва промените по идентичен начин, т.е. с резултати, записани с босненските букви ħ и ђ и с гласировки, които са дадени в скоби:

т' > ħ: *веће* (веще), *браћа* (братъя), *пжћ* (путь);

д' > ђ: *ђете* (дитя), *ђавол* (диавол), *ђакон* (диакон).

Тези примери Петкович е привел, за да покаже единството на „югозападното“ и „североизточното“ наречие, отразяващи късната промяна на т' и д', които са се веларизирали.

2.11. Образуване на форми за бъдеще време на глагола

Както е известно, една от важните нови черти на българския език, която го отличава от другите славянски езици, е аналитичният начин, по който се образуват форми за бъдеще време. Затова тези форми са обяснени значително по-подробно. Вероятно тук той се е опирал на идеята на Й. Копитар (1829) да се сравняват съседни езици на Балканите, но притежава и

специална езикова подготовка за това: владеел е отлично старогръцки и новогръцки, а в университета в Санкт Петербург е изучавал румънски език. Общоприето е схващането, че Й. Копитар е основател на лингвистичната балканистика. Той е сравнявал форми на езици, съседни помежду си в определен район: албански, романското наречие в Македония и българските диалекти в същия район. К. Петкович привлича и новогръцкия език, а романският материал е от румънски.

2.11.1. Форми на глаголи за бъдеще време, образувани посредством *хъ-т-ѣти* /*хот-ѣти*

К. Петкович е разгледал сравнително подробно образуването на формите за бъдеще време в новобългарския език. Започва с твърдението: „Будущее образуется в обоих наречиях одиноково“ (стр. 45). По-нататък е посочил, че това става посредством формата за сегашно време на глаголи и помощен глагол *хъцж*, който може да бъде в съкратен вид *цж*. Много е интересно, че Петкович поставя помощния глагол или в препозиция, или в постпозиция на спрегаемия глагол. Тези два начина за образуване на формите са дадени и в Рибния буквар на Петър Берон, който ги е смятал за равнопоставени.

Така авторът е дал две парадигми, всяка в два фонетични варианта:

11.1. Първа парадигма:

ще идъ(ж), ще идем или ще идеме

ще идешъ, ще идете

ще иде, ще идът – иджт

Представен е и нейният вариант („югозападен“):

ће ида, ће идеме

ће идеш, ће идеме

ће иде или ће идеть, ће идат

11.2. Втора парадигма

игра щъ(ж), игра щеме

игра щешъ, игра щете

игра ще, игра щъ(ж)т

„Югозападен“ вариант на парадигмата:

игра ће, игра ћеме

игра ћешъ, игра ћете

игра ће или ћестъ, игра ћат

Петкович е отбелязал запазването на следи от инфинитива във формите от втората парадигма. Нарича го „неокончателное наклонение“ – „виден остаток неокончателного наклонения в болгарском наречии“. Посочил е, че той се пази отчасти и в други форми. Като пример е посочил откъс от народна песен от Търновско: „Не рачиш ли води еврейка?“.

Петкович сочи и непълния, съкратен характер на формите от първата парадигма. От примера и обяснението се вижда, че в тях не е налице „да“,

както и *са* и (допуснато с вероятност) местоимението *ми*, което доказва и със случаи, в които по негово мнение са употребени пълните форми:

ще да идъ(ж), ще да хоратувам; ће да ида, ће да пиша – пълната форма би била: *ще ми са да идъ(ж), ще ми са да хоратувам*.

Изказана е и хипотеза за разликите в значенията, изразявани чрез различните парадигми с помощен елемент, който е предпоставен или задпоставен.

Според него формите с предпоставен помощен елемент изразяват категоричност, докато формите със задпоставен – „действие неверное, сомнительное“:

ще неја – „буду петь непременно“

не щъ(ж) – „посмотрим, может быть буду петь“ (стр. 46).

2.11.2. Възникване на частица от глагола *хощъ* (обяснение)

Известно е, че в съвременния български език формите за бъдеще време на глагола се образуват с помощта на частица *ще* (и в диалектни фонетични варианти), която произлиза от глагола *хощъ* / *хъщъ*. Не е предлагано обаче никакво обяснение как така един глагол се е превърнал в частица.

Още през 1852 г. обаче К. Петкович не само че си е поставил такъв въпрос, но е изказал и хипотеза за начина, по който помощният глагол се е превърнал в частица. Той е предположил съществуването на безлични употреби в конструкция, която е съдържала възвратно местоимение *са* и дателно лично местоимение. Буквално пише следното: „... когда вспомогательный глагол ставится впереди, надобно принять, что он употребляется безлично и вероятно тут не достает *са* и местоимение *ми*, что видно из следующей употребляемой формы: *ще да идъ(ж), ще да хоратувам; ће да ида, ће да пиша*“ (стр. 45–46).

Както се вижда от примерите, които привежда, Петкович предполага съществуването на изходни форми (примерите са точно във вида, в който ги привежда авторът, но обясненията тук са малко по-подробни):

ще ми са да идъ(ж) > ще (ми са да) идъ(ж) > ще идъ(ж)

ще ми са да хоратувам > ще (ми са да) хоратувам > ще хоратувам

Следователно тук Петкович предполага междинен етап, в който е съществувала т.нар. дативна конструкция (наричана и „афективна“).

На тази конструкция в българския език е обръщано малко внимание (срв. Илиева/Иlieva 2006).

2.11.3. Съпоставка на българските футурни форми с форми от други нови балкански езици

К. Петкович е първият езиковед, който съпоставя конкретно и аргументирано новобългарски граматически черти с черти на новите балкански езици – новогръцки и румънски (влахо-молдовски). Както беше посочено по-горе, негов предходник в подобни езикови съпоставяния в световната лингвистика е Й. Копитар, който също използва и български материал.

2.11.3.1. Новогръцки футурни форми

К. Петкович, както личи от вниманието му към гръцките ръкописи в Атон (Петкович 1865), е владеел отлично гръцки език. За анализа на новобългарското бъдеще време той привежда материал от новогръцкия език: сочи образуването на бъдеще време там посредством частица, свързана с глагол със значение „искам“: „Можно припомнить здесь образование будущего в новогреческом языке, как весьма близкое к болгарскому оно составляет тоже помощью данного глагола настоящ[его] или прошед[шего] времени (αορις [sic!]) и вспомогательного $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ (хъщж), который ставится в третьем лице в сокращенном виде $\theta\grave{\alpha}$ или $\theta\grave{\epsilon}$ и не изменяется в прочих лицах и числах“ (стр. 46).

По-нататък Петкович привежда следните парадигми:

$\theta\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\omega$ ще ида	$\theta\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\omega\mu\epsilon\nu$ ще идем
$\theta\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\gamma\epsilon\iota\varsigma$ ще идеш	$\theta\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\eta\tau\epsilon$ ще идете
$\theta\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\gamma\epsilon\iota$ ще иде	$\theta\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\gamma\omicron\upsilon\nu$ ще идат
$\theta\grave{\epsilon}$ $\nu\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\omega$ ще да ида	$\theta\grave{\epsilon}$ $\nu\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\omega\mu\epsilon\nu$ ще да идем
$\theta\grave{\epsilon}$ $\nu\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\gamma\epsilon\iota\varsigma$ ще да идеш	$\theta\grave{\epsilon}$ $\nu\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\eta\tau\epsilon$ ще да идете

$\theta\grave{\epsilon}$ $\nu\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\gamma\epsilon\iota$ ще да иде	$\theta\grave{\epsilon}$ $\nu\grave{\alpha}$ $\acute{\alpha}\lambda\gamma\omicron\upsilon\nu$ ще да идат
---	--

$\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ $\gamma\rho\alpha\psi\epsilon\iota$ ще пиша

$\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\varsigma$ $\gamma\rho\alpha\psi\epsilon\iota$ ще пишеш

$\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota$ $\gamma\rho\alpha\psi\epsilon\iota$ ще пише (тук Петкович е прибавил „и подобни“ и не е довършил с плуралните форми).

2.11.3.2. Румънски (влахо-молдовски) футурни форми

Тъй като Петкович твори в средата на XIX век, неговата терминология се отличава от съвременната. Вместо „романски езици“ той използва „провански езици“, т.е. езици от римските провинции. За „влахо-молдовския“ език пише: „Волохо-молдавский язык один, кажется, между всеми прованскими образует будущее время посредством вспомогательного $хъщж$ (вой)“ (стр. 46). Той е дал следните форми за бъдеще време на глагола *a ruga* ‘моля’:

вой руга вом руга

вей руга веѝ руга

ва руга вор руга

2.12. Форми за бъдеще време посредством глагола *имам*

Формите, образувани посредством помощен елемент, свързан с глагола *имам*, също не са останали незабелязани от К. Петкович, макар да им е отделено значително по-малко място. Той ги е отбелязал за „югозападното“ наречие и е дал примери: *имам да зимам, имам да яда, нема да гладнеѝ*. Последният пример илюстрира конструкцията, която е стандар-

тизирана в съвременния книжовен език: при негация – използването на „няма“ + „да“ + форма на глагола за сегашно време.

Петкович е дал и съпоставителен материал за конструкциите с *има́м*. На първо място е посочил пример от Остромировото евангелие (Йоан 6: 35): *ни имаатъ възлѣкати сѧ*. От новогръцкия език са приведени примерите *ἔχω νά γράψω*, *ἔχεις νά γράψης* „имею писать, буду писать“.

По-нататък е привел и румънските („влахо-молдовски“) форми, като е отбелязал, че тези конструкции с *има́м* се срещат и във всички останали романски („провански“) езици. В по-разгърнат вид примерите му изглеждат така, а значението е предадено от Петкович като „има́м да гледам“:

аш ведъ ам вѣдъ

аи ведъ ацй ведъ

ар ведъ ар ведъ

2.12. Перфект и плусквамперфект с помощен елемент *има́м*

За съставните конструкции с помощен елемент *има́м* Петкович пише: „В юго-западном наречии можно встретить кое-где сложными еще perfectum и plusquamperfectum“ (стр. 46). Той е отразил ограниченото разпространение на тези конструкции. Примерите му са: *има́м писано*, *има́х писано*.

Тези примери авторът е съпоставил и с конструкции в новогръцки: *ἔχω γραμμένον* „написал съм“, перфект, буквално „има́м писано“ или *ἔχω γράψει* „написал съм“ синоним, също – перфект и буквално „има́м писано“; *ἔιχα γραμμένον* или [*ἔιχα*] *γράφει* (и двете форми са в плусквамперфект със значение „писал бях“ и буквално преведени са „има́х писано“). На новогръцките форми Петкович е съпоставил старогръцките форми *γεγραφα*, *ἐγεγραφεῖν* със същото значение. Явно той не вижда възможност новогръцките форми да се изведат от старогръцките и имплицитно предполага други причини за възникването им в новогръцкия.

3. Изводи

Можем само да съжالياваме, че Константин Петкович не е имал време да развие подробно своите проникновени наблюдения върху българския език и е посветил по-голямата част от активния си живот на дипломатическа кариера, където също е постигнал големи успехи (но в качеството си на руски дипломат). Кратките бележки, в които е изложил свои виждания и концепции, го представят като много ерудирани и наблюдателен изследовател. Някои от изнесените от него факти хвърлят нова светлина върху състоянието на новобългарския език като единна система, съществуваща по това време в два незначително различаващи се варианта (наречия), с известни фонетични отлики. Авторът подчертава безспорното единство на българските наречия, вътре в рамките на които също е отделил вариации.

С право можем да смятаме Константин Петкович за основател на научната българистика у нас. Неговото много лаконично описание на езика ни

е на практика първо научно изследване с по-общ характер върху българския език. Но той е и основател на научната лингвистична балканистика, при това въпреки лапидарността на изложението той е дал и обяснение на някои механизми.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Л. Спасов прави препратка към труда на Юрий Венелин *Влахо-българские или дако-славянские граммоты, собранные и объясненные на иждивении Императорской Российской Академии*. Санкт Петербург, 1840 (Спасов/Spasov 1990: 84).

² Прибавления к Известиям Императорской Академии наук. Отделение русского языка и словесности, изд. 2. Санкт Петербург, 1852.

³ Не коментираме славистичните компетенции на Н. И. Толстой, който и в заглавието на статията си твърди, че „Любишен суд“ бил откъс от „Краледворски ръкопис“. „Съдът на Либуша“ (на чешки: *Libušin soud*) е съвсем друг текст, *Rukopis zelenohorský*, на същия автор – Вацлав Ханка.

⁴ Тези примери са за 1 л. ед.ч. сегашно време, т.е. съответстват на съвременните книжовни форми *любя, говоря*.

⁵ Окончание -а за 1 л. ед.ч. сегашно време не е регистрирано в класическите старобългарски паметници, но е разпространено в т.нар. среднобългарски текстове. Консултацията е с доц. Петко Петков, за която му благодарим.

⁶ К. Петкович е изучавал в университета в Санкт Петербург езика под названието „волохо-молдавский“, срв. факсимилето на дипломата му, публикувано от Никодимова 2018.

⁷ В текста – с печатна грешка като *йермензе*

ИЗТОЧНИЦИ

Петкович 1852: *Петкович, К.* Примечания переводчика. – В: *Ф. Миклошич. Фонетика болгарского наречия*. Санкт Петербург, с. 44–48.

Петкович 1853а: *Петкович, К.* Зограф, българска обител на Св. Гора. – *Цариградски вестник* III, бр. 136, 29 август 1853.

Петкович 1853б: *Петкович, К.* Известия К. Д. Петковича о рукописях Зографского Святогорского монастыря. – В: *Известия Императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности*, т. 2, бр. 9. Санкт Петербург, 1853.

Петкович 1853в: *К. П.* Българска дъвойка и неизина клатва – В: *Зоря. Zora Jugoslavenska*. Теџај 2. 1853. U Zagrebu.

Петкович 1864: *Петкович, К.* Обзор афонских древностей К. П. Дмитриева-Петковича. – В: *Записки Императорской Академии наук*, т. VI. Приложение 4. Санкт Петербург, 64 стр.

SOURCES

Petkovich 1852: *Petkovich, K.* Primechaniia perevodchika. – In: *F. Mikloshich. Fonetika bolgarskogo narechiiia*. Sankt Peterburg, s. 44–48.

Petkovich 1853a: *Petkovich, K.* Zograf, balgarska obitel na Sv. Gora. – *Tsarigradski vestnik* III, br. 136, 29 august 1853.

- Petkovich 1853b: *Petkovich, K. Izvestiia K. D. Petkovicha o rukopisiakh Zografskogo Sviatogorskogo monastyria*. – In: *Izvestiia Imperatorskoi Akademii Nauk po Otde-leniiu russkogo yazyka i slovesnosti*, t. 2, br. 9. Sankt Peterburg, 1853.
- Petkovich 1853v: *K. P. Blagarska devoyka i neizina kletva* – In: *Zorya. Zora Jugoslavenska*. Теџај 2. 1853. U Zagrebu.
- Petkovich 1864: *Obzor afonskikh drevnostei K. P. Dmitrieva-Petkovicha*. – In: *Zapiski Imperatorskoi Akademii nauk*, t. VI. Prilozhenie 4. Sankt Peterburg, 64 str.

ЛИТЕРАТУРА

- БДА. ОТ 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: КИК „Труд“, 2001 (колектив).
- Григорович 1848/1877: *Григорович, В.* Очерк путешествия по европейской Турции. Издание второе. Типография Лаврова и К., Москва.
- Илиева 2006: *Илиева, Л.* Неноминативните синтактични конструкции в българския език. – В: *Научни приноси в памет на професор Константин Попов*. Велико Търново, Фабер, с. 147–156.
- Минкова 1980: *Минкова, Л.* Константин Петкович и неговата студия за сватбените обичаи на македонските българи – *Български фолклор*, 3.
- Минкова 2009: *Минкова, Л.* Константин Петкович – един непознат? – *Български език и литература*, 3; електронна версия: <https://litenet.bg/publish3/lminkova/konstantin-petkovich.htm> (последно посетен на 15.07.2019).
- Никодимова 2018: *Никодимова, Г.* Три документа, свързани с жизнения път на българския възрожденец Константин Петкович. – *Езиков свят – Orbis Linguarum*, 1.
- Спасов 1990: *Спасов, Љ.* Константин М. Петкович (јазични и книжевно-историски прилози). Скопје, Македонска книга.
- Толстой 1998: *Толстой, Н. И.* Страничка из истории македонского литературного языка (Переводы „Любушиного суда“ из „Краледворской рукописи“ на македонский язык в XIX в.). – В: *Н. И. Толстой. Избранные труды*. Т. II: Славянская литературно-языковая ситуация. М., Языки русской культуры, 1998, с. 397–400.
- Kopitar 1829: *Kopitar, J.* Albanische, walachische und bulgarische Sprache. Jahrbücher der Literatur (Wien). 46, с. 59–106.
- Miklosich 1851: *Miklosich, F.* Lautlehre der Bulgarischen Sprache – Im: Slawische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte. Erster Band, Wien, S. 43–57.

REFERENCES

- BDA. OT 2001: Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. Sofia: KIK „Trud“, 2001 (kolektiv).
- Grigorovich 1848/1877: *Grigorovich, V.* Ocherk puteshestviia po evropeiskoi Turtsii. Izdanie vtoro. Tipografii Lavrova i K., Moskva.

- Ilieva 2006: *Ilieva, L.* Nenominativnite sintaktichni konstruksii v balgarskiya ezik. – In: *Nauchni prinosi v pamet na profesor Konstantin Popov*. Veliko Tŭrnovo, Faber, s. 147–156.
- Kopitar 1829: *Kopitar, J.* Albanische, walachische und bulgarische Sprache. Jahrbücher der Literatur (Wien). 46, c. 59–106.
- Miklosich 1851: *Miklosich, F.* Lautlehre der Bulgarischen Sprache -Im: Slawische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte. Erster Band, Wien, S. 43–57.
- Minkova 1980: *Minkova, L.* Konstantin Petkovich i negovata studiya za svatbenite obichai na makedonskite balgari. – *Balgarski folklor*, 3.
- Minkova 2009: *Minkova, L.* Konstantin Petkovich – edin nepoznat? – *Balgarski ezik i literatura*, 3; elektronna versiya: <https://liternet.bg/publish3/lminkova/konstantin-petkovich.htm> (posledno poseten na 15.07.2019).
- Nikodimova 2018: *Nikodimova, G.* Tri dokumenta, svarzani s zhizneniya pat na balgarskiya vazrozhdenets Konstantin Petkovich. – *Ezikov svyat – Orbis Linguarum*, 1.
- Spasov 1990: *Spasov, L.* Konstantin M. Petkovich (jazichni i knizhevno-istoriski prilozhi). Skopje, Makedonska kniga.
- Tolstoi 1998: *Tolstoi, N. I.* Stranichka iz istorii makedonskogo literaturnogo iazyka (Perevody „Lyubushinogo suda“ iz „Kraledvorskoj rukopisi“ na makedonskii yazyk v XIX v.). – In: *N. I. Tolstoi. Izbrannyye trudy*. T. II: Slavianskaia literaturno-iazykovaia situatsiia. M., Iazyki russkoi kul'tury, s. 397–400.

✉ Проф. д-р Лилия Илиева; д-р Галина Никодимова
Югозападен университет „Неофит Рилски“
ул. „Иван Михайлов“ № 66, 2700 Благоевград, България

✉ Prof. Lilia Ilieva, PhD; Galina Nikodimova, PhD
South-West University “Neophit Rilsky”
66 Ivan Mihailov str., 2700 Blagoevgrad, Bulgaria